

פרשת משפטים

לעילוי נשמת משה לייב בן זאב קאופמן ז"ל

ד"ר ברכי אליצור

דיני עבדים לדור יוצאי מצרים ודיני אדונים לדור הנכנסים לארץ

עבד עברי – ההבדלים בין שמות לדברים

דברים ט"ו

"כי ימכר לך אֶחִיד העֶבְרִי או העֶבְרִיָּה
וְעָבְדְךָ שָׁשׁ שָׁנִים וּבִשְׁנֵהָ
הַשְּׁבִיעִת תְּשַׁלְּחֶנּוּ חֲפָשִׁי
מֵעִמָּךְ:

שמות כ"א

"כי תקנה עֶבֶד עֶבְרִי
שָׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד וּבִשְׁבַעַת
יָצֵא לְחֲפָשִׁי חֲנָם:

אִם בְּגִפּוֹ יָבֵא בְּגִפּוֹ יֵצֵא אִם
בְּעַל אִשָּׁה הוּא וְיֵצְאָה
אִשְׁתּוֹ עִמּוֹ: אִם אֲדֹנָיו יִתֵּן
לוֹ אִשָּׁה וְיִלְדָה לוֹ בָּנִים או
בָּנוֹת הָאִשָּׁה וְיִלְדֶיהָ תִּהְיֶה
לְאֲדֹנֶיהָ וְהוּא יֵצֵא בְּגִפּוֹ:

וכי תשלחנו חֲפָשִׁי מֵעִמָּךְ לא
תשלחנו רִיקָם: העניק תעניק
לו מצאנך ומגִרְנְךָ ומִקְבֶּךָ
אֲשֶׁר בְּרַכְךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ תִתֵּן
לו: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הֵייתָ בְּאֶרֶץ
מִצְרַיִם וּיְפָדֶךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ עַל
כֵּן אֲנֹכִי מְצַוְךָ אֶת הַדְּבָר הַזֶּה
הַיּוֹם:

וְהָיָה כִּי יֹאמֶר אֲלֶיךָ לֹא אֵצֵא
מֵעִמָּךְ כִּי אֶהְיֶה וְאֶת בֵּיתְךָ כִּי
טוֹב לוֹ עִמָּךְ: וְלִקְחֹתָ אֶת
הַמְרָצֵעַ וְנָתַתָּה בְּאֲזָנוֹ וּבִדְלַת
וְהָיָה לְךָ עֶבֶד עוֹלָם:

וְאִף לְאֶמְתְּךָ תַעֲשֶׂה כֵן:

וְאִם אָמַר יֹאמֶר הָעֶבֶד
אֶהְיֶה אֶת אֲדֹנָי אֶת אִשְׁתִּי
וְאֶת בְּנֵי לֹא אֵצֵא חֲפָשִׁי:
וְהִגִּישׁוּ אֲדֹנָיו אֶל הָאֱלֹהִים
וְהִגִּישׁוּ אֶל הַדֹּלֶת אוֹ אֶל
הַמְּזוּזָה וְרָצַע אֲדֹנָיו אֶת
אָזְנוֹ בַּמְרָצֵעַ וְעָבְדוֹ לְעֹלָם:

וכי ימכר איש את בתו
לְאֵמָה לֹא תֵצֵא כְּצֵאת
הָעֶבְדִּים: אִם רָעָה בְּעֵינֵי
אֲדֹנֶיהָ אֲשֶׁר לוֹ יַעֲדָה
וְהִפְדָּה לְעַם נְכָרִי לֹא יִמְשַׁל
לְמִכְרָהּ בְּבָגְדוֹ בָּהּ: וְאִם
לְבָנוֹ יַעֲדָנָה כְּמִשְׁפַּט
הַבָּנוֹת יַעֲשֶׂה לָּהּ: אִם
אֶחָד יִקַּח לוֹ שְׂאֵרָה
כְּסוּתָהּ וְעָנָתָה לֹא יִגְרַע:
וְאִם שָׁלַשׁ אֲלֶיהָ לֹא יַעֲשֶׂה
לָּהּ וְיֵצְאָה חֲנָם אִין כְּסָף

פתיחה – מדור יוצאי מצרים לדור הבנים

בעיונינו לפרשת בשלח עמדנו על השוני שבין דור האבות היוצאים ממצרים לדור הבנים, על ידי בחינת אופי התלונות ויעדיהן. ראינו, כי בעוד דור האבות מתקשה להתנתק מעברו, וכל אימת שהוא נתקל במצוקה הוא מפנה את פניו באינסטינקט בלתי נשלט לאחור ה'בטוח' (כגון "נתנה ראש ונשובה מצרימה" – במדבר י"ד, ד), הרי שדור הבנים מואס בתנאי המדבר ורוצה להתקדם לעבר היעד החדש (כגון "מקום זרע ותאנה וגפן ורמון" – שם כ', ה').

פרשת משפטים, לעומת הפרשיות הקודמות, מורכבת מיחידות הלכתיות שאינן עוסקות בהמשך תיאור מסע עם ישראל במדבר והארועים הנלווים למסע (למעט נספח ברית האגנות¹). לכאורה נראה, לאור זאת, שלא ניתן להעמיק מתוכן את ההכרות עם מאפייני העם ושאיופיותיו.

אולם, בדיונינו לפרשה זו ננסה להוכיח כי דווקא מסוגיה הלכתית בפרשה משפטים, ניתן ללמוד, על פי עדות של 'משיח לפי תומו' (כביכול), על מאפיין מרכזי של דור יוצאי מצרים שהשתנה לבלי הכר בקרב דור הבנים (כפי שנפגוש בספר דברים).

דיני עבד עברי נזכרים בתורה בשלוש פרשיות שונות, בשמות פרק כ"א, בויקרא פרק כ"ה ובדברים פרק ט"ו. הרב מרדכי ברויאר, שעסק בנושאים אלו, הרחיב את הדיון בסוגיית החזרה על דיני עבד עברי כתופעה המסייעת להוכיח את המתודולוגיה של תורת הבחינות². בדברינו נסתייע בכמה ממוקדי ההשוואה אותן הזכיר בדבריו, אולם בעוד הרב ברויאר הציע בחינה דתית הלכתית להסבר תופעת החזרה - נתמקד אנו בהיבט הפסיכולוגי-חברתי העולה ממנה. בנוסף, אנו נתייחס להשוואת סוגיית עבד עברי בשמות ובדברים, ונשאיר את ההשוואה לויקרא להזדמנות אחרת.

¹ וראו רש"י שם הטוען שמיקומה של הפרשייה הוא קודם למתן תורה.

² עיינו: מרדכי ברויאר, "לימוד פשוטו של מקרא – סכנות וסיכויים", המעין ניסן תשל"ח.

אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה:		
-------------------	--	--

נקודת מבט של עבד ונקודת מבט של אדון

ההשוואה בין שתי הפרשיות חושפת שני היבטים שונים בדיני עבד ואדון. פעם אחת דיני עבד ואדון נידונים מבחינת זכויות העבד וחובותיו, ופעם שניה הם נידונים מבחינת חובות האדון וזכויותיו. ספר שמות מתאר את דיני העבד מנקודת המבט של העבד ואילו ספר דברים מנקודת המבט של האדון.

דיני עבד עברי בפרשת משפטים נאמרים לדור של עבדים, שאינו מצליח לצאת מהמנטליות שנלווית למעמד זה. הרצון החוזר ונשנה בתלונותיהם לחזור למצרים נובע מהפחד של לקיחת אחריות. ממילא, כל קושי שנקרה בדרכם במסע מוביל אותם ליאוש ולרצון לשוב על עקבותיהם. למעשה, החרות שנכפתה על העם מאיימת על תחושת הבטחון שלו. יוצאי מצרים מעדיפים את התלות הכלכלית, הפסיביות והכניעה המוכרות על פני לקיחת אחריות על ניהול חייהם.

לאור זאת, פרשת עבד עברי בספר שמות מנסה להלחם בנטיית הדור, ומבהירה את יחסה המסויג למציאות של עבדות באמצעות פריסה נרחבת של אפשרויות היציאה המשפטיות בכל שלב ומצב של חיי העבד.

ספר דברים, לעומת זאת, נאמר לדור הבנים הנכנסים לארץ. המסע לקראת היעד הנכסף מביא עמו ציפיות ותכנונים לגבי הנחלה המיועדת, פיתוחה וניהול החיים בארץ ישראל. דור הבנים שמע ממש על האפשרויות הכלכליות והחקלאיות שמזמנת הארץ:

"כי ה' א-להיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמת יצאים בפקעה ובהר: ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש: ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם לא תחסר כל בה ארץ אשר אבניה ברזל ומחררה תחצב נחשת: ואכלת ושבעת וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטבה אשר נתן לך" (דברים ח', ז'-י')

דור הבנים, על פי דברים אלו, נערך לניהול עסקיו.

כאן באה התורה ומבהירה כללים הנוגעים לעסקים אלו: התורה איננה מכוונת לחברה סוציאליסטית שוויונית, אך היא כן מעודדת לצמצום פערים ולדאגה חוקית של החזק לחלש. במסגרת זו מתווים דינים שתכליתם הוא סיוע לחלש ודאגה למחסורו: יש צורך בהפרשת תרומות ומעשרות, יש לדאוג לפרנסתם של העניים, יש לסייע ללווים לסגור את חובותיהם, ובמקרה של אדם שנמכר לעבדות ישנן הנחיות לאדון כיצד עליו לנהוג בו באופן שיוכל עם שחרורו להשתקם ולבנות את מעמדו מחדש. דיני עבד עברי בפרשה זו נאמרים מנקודת המבט של מידת לפני משורת הדין שהאדון צריך לנהוג בה כלפי עבדו.

לא יקשה בעיניך בשלחך אתו חפשי מעמד פי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים וברכך ה' א-להיך בכל אשר תעשה"

נסכם את עיקרי ההבדלים:

שמות כ"א	דברים ט"ו	
קשרי העבד לאדון	כי תקנה	כי ימכר
כינוי העבד	עבד	אחיק
מצבו המשפחתי של העבד:	מפורט	לא נזכר
מצוות הענקה:	לא נזכרת	מפורטת
נימוק למצווה:	לא נזכר	"וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ עַל כֵּן אֲנֹכִי מְצַוְךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם"
הסיבה לבקשת העבד להשאר בבית אדונו	אהבתו למשפחתו	אהבתו לאדונו
פעולת הרציעה	תוספת: וְהִגִּישׁוּ אֲדָנָיו אֶל הָאֱלֹהִים	
פועל מנחה:	יצ"א	של"ח
דיני האמה:	מפורטים כדין נפרד	נספחים לדיני העבד
השכר לאדון	לא נזכר	וּבֵרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכֹל

לשאוף לצאת לחרות. למרות זאת, נימוק זה קיים בספר דברים ואינו מלווה את דיני העבד בספר שמות. העדרותו של הנימוק מלמדת כי בקרב דור הבנים מציאות העבדות לא היוותה איום ממשי, אדרבה, היא הוזכרה בהזדמנויות שונות כאלטרנטיבה רצויה. זכר יציאת מצרים בדיני העבד בספר דברים מפרש את יסוד ההשקפה המוסרית המלווה את חובת האדון כלפי עבדו. זכרון עבדות מצרים יחדיר להכרת האדון מציאות של העדר חוקי מוסר, ויגרום לו להבין את הצורך בהם לקיום חיי מדינה תקינים.

הסיבה לבקשת העבד להשאר בבית אדונו: בפרשת משפטים מדייק הכתוב בנוסח דברי העבד, ומציב אותו כתנאי היחיד המצדיק את השארותו בבית אדונו. נוסח בקשת העבד לא יכול לכלול נימוק הקשור לאהבתו לאחד מתחומי עיסוקו כעבד, אלא רק ממניעי אהבתו לאדונו ולמשפחתו שאינה יכולה לצאת עמו. הברייתא המובאת בגמרא בקידושין מדייקת תשעה תנאים הכרחיים של בקשת העבד, שבלעדיהם לא מתאפשר תהליך של רציעה:

”אם אמר יאמר - (1) עד שיאמר וישנה.

(2) אמר בתחילת שש ולא אמר בסוף שש - אינו נרצע,

(3) אמר בסוף שש ולא אמר בתחילת שש - אינו נרצע,

(4) לו אשה ובנים ולרבו אין אשה ובנים - אינו נרצע,

(5) לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים - אינו נרצע,

(6) הוא אוהב את רבו ורבו אינו אוהבו - אינו נרצע,

(7) רבו אוהבו והוא אינו אוהב את רבו - אינו נרצע,

(8) הוא חולה ורבו אינו חולה - אינו נרצע,

(9) רבו חולה והוא אינו חולה - אינו נרצע, שנאמר: עמך” (קדושין כב).

הצורך בקביעת תנאים רבים מבטא את הבנת חז”ל לגבי ההסתיוגות של התורה מציאות של עבדות. התנאים הרבים מונעים מציאות של רציעת עבד שנשאר ממניעים של חשש מפני היציאה לחרות, ובודקים את מניעיו באופן המדויק ביותר מבחינת זמן הבקשה, סיבתה ומצבו הנפשי בשעת הבקשה.

לעומת זאת תנאי הרציעה של ספר דברים הרבה פחות נוקשים. דברי העבד אינם כתובים כנוסח מחייב, והגדרת סיבת ההשארות הרבה יותר רחבה (לא אצא מעמך). הסיבה לרצונו של העבד להשאר היא כבר לא חלק מהנוסח אלא מוסברת על ידי הכתוב **כִּי אֶהְיֶה וְאֶת בֵּיתְךָ כִּי טוֹב לִּי עִמָּךְ**. כשהנוסח כתוב מנקודת המבט של העבד, הוא צריך להיות מדויק ומחלט, שכן מדובר על שינוי מעמד משפטי בלתי רצוי מבן חורין לעבד עולם, ואילו כשהנוסח נכתב מנקודת מבט המופנה אל האדון, התורה רוצה לעודד אותו

ההבדלים בפרשיות לאור המטרות השונות

נחזור אם כן לרשימת ההבדלים וננסה להסבירם לאור ההבחנה בין המטרות השונות של כל פרשייה:

קשרי העבד לאדון: בספר שמות הפועל 'תקנה' הינו משפטי ניטראלי, ואילו בספר דברים הפועל 'נמכר' מתאר מציאות שאינה בחירתית אלא נובעת מכורח המציאות, כפי שכותב המלבי”ם:

רצה לומר שבמה שהוסיף שם עברי מורה ששם זה הוא בעל כרחו בלתי מתעצם עמו כי באמת הוא אחיך” (דברים ט”ו, י”ב)

השימוש בפועל בעל מרכיב של סיבה נועד לעורר את רחמי האדון כלפי מי שנמכר לו.

כינוי העבד: בספר שמות הכתוב מעמת את השומעים עם המציאות כפי שהיא מבלי לנסות לתווך אותה במילים מכובסות. על כן, אדם המשרת את אדונו נקרא עבד. הכתוב אינו רוצה להמעיט משפלות המעמד, ובכך מבטא את הסתייגותו. בספר דברים האדם הנמכר מכונה 'אחיך', שכן מנקודת המבט של האדון המצווה להתנהגות אנושית כלפי העבד, חשוב להדגיש שלכאורה מדובר על אדם קרוב בעל רקע דומה שנאנס להמכר לעבדות. הכינוי 'אחיך' נועד לעורר את רחמי האדון כלפי עבדו.

מצבו המשפחתי של העבד: מצבו משפחתי של העבד רלוונטי לתנאים המשפטיים של יציאת העבד מבית אדונו, אולם אין לו כל נגיעה לחובות 'לפנים משורת הדין' של האדון כלפיו. בפרשת משפטים הפועל יצ”א חוזר בפסקה זו שלוש פעמים בשלוש סיטואציות שונות, כדי לשלול כל אפשרות מחשבה שישנם תנאים משפטיים המצדיקים את השארותו.

מצוות הענקה: מצוות הענקה לא באה כזכות של העבד, אלא כחובה של האדון. לעבד אין זכות לתבוע מענק, דיו שהוא יוצא לחופשי בסיום שש השנים בניגוד לעבדים בעמים אחרים. ספר דברים עוסק בחובותיו המוסריות של האדון, וזהו היסוד של מצוות הענקה.

מצוות הענקה (שאף הוסברה על ידי רש”י כסיבת החזרה על כל דיני עברי) עומדת במוקד הפרשייה, שכן היא מבטאת יותר מכל עניין אחר הנזכר בה את השקפת התורה לגבי חובותיו המוסריות של החזק כלפי החלש. על פי השקפה זו, במפגש בין אדם שהגורל היטיב עמו לאדם שלא שפר עליו גורלו, תופסים מושגי המוסר של רחמים ולפנים משורת הדין את מקומם של מושגי הדין והצדק שמנווטים את חיי האדם במציאות היומיומית.

נימוק למצווה: הנימוק למצווה **”וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶיךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם**” היה אמור לכאורה להכתב כנימוק לפרשת העבד בספר שמות, שהרי זכרון העבדות אמור לעודד את האדם

*

השוואת דיני עבד עברי בשמות ובדברים חשפה באופן סמוי את פער הדורות שנוצר ב-40 שנות מסע הנדודים, פער שבא לידי ביטוי בתדמית האדם כלפי עצמו וכלפי סביבתו. סבל עבדות מצרים טשטש את זהותו האישית של האדם ואת בטחונו ביכולת שלו לנהל את חייו ולקחת אחריות על עתידו. במצב כזה, העבדות נראתה כפתרון שיושיע את האדם מדאגה לפרנסתו ולעתידו, והעבד שם את כל יתרונו בשירות ליבו של אדונו. פרשת העבד בספר שמות נלחמת במנטליות הכנועה, ומנסה לצמצם למינימום את המצבים המצדיקים עבדות ואת משך תקופתה. על כן, פרשה זו מציינת כי הזכות היחידה של העבד היא היציאה מבית אדונו משהשלים את מכסת עבדותו.

פרשת העבד בספר דברים, לעומת זאת, מופנה לדור הבנים, הצועדים בגאון במסע לקראת הארץ המובטחת, ובין תלאות הדרך מתנחמים בדמיון עתידם כבעלי אחוזות המתנהלות בסיועם של עבדים שהגורל לא האיר להם פנים. דיני עבד עברי לא נלחמים בחלומות העצמאות העתידית, אולם הם מנווטים אותם למקום בו הצלחתו של היחיד לא תוביל לרמיסת כבודם של הכפופים לו. דיני העבד מעצבים את מידותיו של האדון על ידי זכרון 'דע מאין באת'. סיפורי העבדות ששמע דור הנכנסים לארץ מהוריהם יחזקו בקרבם את תחושת החסד האלוהי לו זכו, וכהכרת הטוב למציאות של הגשמת הבטחת ירושת הארץ הם יישאפו לכונן בה את מודל החסד כלפי עבדי תקופתם.

להשקיע בעבדו ומדרבנת אותו בכך שההשקעה עשויה לגרום לעבד להשאר בבית אדונו.

פעולת הרציעה: לתיאור פעולת הרציעה בספר שמות מתלווה אקט משפטי 'הגישו אֶדְנֵי אֶל הָאֱלֹהִים'. האקט המשפטי בדומה לדיוק בנוסח דברי העבד נחוץ מנקודת המבט של פרשת משפטים. העבד צריך להפנים את ההשלכות של בחירתו הבלתי רצויה להשאר בבית אדונו, ואת היותה בלתי הפיכה משעה שנעשתה בבית דין. המעמד החוקי והרשמי של פעולת הרציעה עשוי להוביל לחשש מצד העבד ולשינוי מבורך של החלטתו. בספר דברים, לעומת זאת, תיאור הרציעה מבטא את הקשר ארוך הטווח שיווצר בין העבד לאדון אם תנאי עבדותו ויחס האדון אליו יהיו לשביעות רצונו. תיאור פרטי האקט המשפטי אינם נחוצים לצורך עידוד יחס הולם של האדון כלפי עבדו.

פועל מנחה: הפועל המנחה של פרשת העבד בספר שמות הוא יצ"א, שכן זוהי מטרתה - הפרשה קוראת לעבד שימצא את ההזדמנות הראשונה הנקרית בדרכו ויצא ממעמד העבדות. הפועל המנחה של פרשת העבד בספר דברים הוא של"ח. הפועל מופנה אל האדון ומטרתו להזכיר לאדון את ארעיותו של העבד אצלו, ואת חובתו לסייע לו לצאת ממעמד העבדות גם לאחר שסיים את מכסת שנותיו.

דיני האמה: ספר שמות עוסק בדיני היציאה של העבד מבית אדונו, ולפיכך הוא מקדיש יחידה לדיני השחרור של האמה השונים מאלו של העבד. שלושת הפסוקים העוסקים באמה מצמצמים את אפשרויות מכירתה ומועד עבדותה: ישנה הגבלה על גיל העבדות, סטטוס של נישואין לאדון או לבנו מפקיע ממנה מעמד של שפחה, אפשרות של פדיונה בכסף מפסיק את חובתה לאדון. כמובן, היא משתחררת בדומה לעבד עברי לאחר שש שנים, אם התנאים האחרים לא התקיימו קודם לכן. פרטים משפטיים הלכתיים אלו אינם נצרכים בפרשת העבד בספר דברים, שכן חובות האדון לפנים משורת הדין הנזכרים בפרשה זו זהים ביחס לעבד ולאמה.

השכר לאדון:

"וברכך ה' א-להיך, כל מקום שהכתוב עונש ממון כתוב ברכה וביותר מקום שיש בו חסרון כיס"

(ספרי דברים ואתחנן קכג)

"אבא חנון אומר משום ר' אליעזר כל מקום שהכתוב מזכיר עונש הפסד וחסרון כיס הרי הוא קובע ברכה שנאמר למען יברכך ה' א-להיך"

(מדרש תנאים דברים יד)

הדרישות מהאדון בספר דברים הינם בגדר צדקה ולפנים משורת הדין, ועל כן התורה רואה צורך לעודדו באמצעות ברכה שתשלים את חסרונו. בפרשת משפטים מצוינים ההיבטים המשפטיים בלבד הנוגעים לזכויות העבד וחובות האדון, ולפיכך אין צורך בתוספת הברכה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולד"ר ברכי אליצור, תשע"ג
 עורך: אורי יעקב בירן
 בית המדרש הווירטואלי
 מיסודו של
 The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
 משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il
 לביטול רישום לשיעור:
<http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>